

KURUMSAL YÖNETİM VE EĞİTİM-ÖĞRETİM AÇISINDAN PAKİSTAN'DA MEDRESE GERÇEĞİ¹

Yrd. Doç. Dr. M. Nur PAKDEMİRLİ
Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

ÖZ

Pakistan'da medreseler çeşitli eleştirilere maruz kalmakta ve reforma zorlanmaktadır. Bu eleştirilerin başında kurumsal yönetim sisteminin modern eğitim sistemi ile uyumlu olmaması, ideolojik hedefler doğrultusunda finanse edilmesi ve kullanılması, öğretim programının güncellenmemesi, program anlayışının mezhebe göre olması ve buna bağlı olarak öğrencilerini mezhepsel şiddete yönlendirmesi gibi konular gelmektedir. Medreselere yönelik gerçekliği, belirtilen eleştirilerden hareketle araştıran bu çalışmada, Pakistan medreselerinin kurumsal yönetim sistemi, öğretim programı anlayışı, öğretim içeriği ve öğretim çıktıları incelenmiştir. Araştırma sonucunda, medreselerle ilgili eleştirilerin kısmen gerçeği yansıttığı, ancak durumun görüldüğünden çok daha karmaşık olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Pakistan, Medrese, Mezhebe Göre Eğitim.*

THE REALITY OF MADRASSA IN PAKISTAN WITH RESPECT TO INSTITUTIONAL MANAGEMENT AND EDUCATION

ABSTRACT

Madrassas in Pakistan are subject to several criticism and forced to reform themselves. The major criticism topics are that their institutional management system is not compatible with the modern education system, they are financed and used for ideological aims, their education programs are not updated, program aims are designed with a sectarian view and the students are guided to sectarian violence. In view of these criticism, the reality of the madrassas are investigated with respect to institutional management system, education program, context of education and program outcomes. As a result, the criticism are only partially true, and the reality comes out to be much more complex than as it appears.

Keywords: *Pakistan, Madrassa, Sectarian Education.*

¹ Makalenin geliş tarihi: 22.07.2014
Makalenin kabul tarihi: 18.09.2014

GİRİŞ

Pakistan'ın, modern eğitim sistemine rağmen geleneksel eğitim sisteminin de muhafaza edildiği düal eğitim-öğretim sektöründe, okulları ve medreseleri bir arada görmek mümkündür. Ziya'ül Hak döneminde (1977-1988) 'belli sınavlara girmek ve başarılı olmak şartıyla medrese diplomalarının geçerliliğinin ve modern öğretim sistemine denkliğinin onaylanması' konusunda alınan kararlar da bu durumu desteklemiştir. Resmi kayıtlara göre Pakistan'da 2012 yılı itibariyle 12.692 (%97) adedi çeşitli dinî cemaatlere, 383 (%3) adedi devlete ait olmak üzere toplam 13.075 medrese bulunmaktadır. Bir milyon 759 bin kayıtlı öğrencisi olan bu medreselerde 57.585 öğretim elemanı görev yapmaktadır. Medreselerin bütün eğitim kurumları içerisindeki oranı %5.02'dir. (AEPAM, 2013, s. 7, 22) Çok sayıda medresenin bulunduğu Karaçi ve Lahor hariç tutulursa, geleneksel öğretim kurumları olan medreselerin, modern öğretim kurumlarının yaygınlaştığı büyük şehirlerden ziyade küçük şehirlerde ve kırsal kesimde yer aldığı söylenebilir. Bu kurumların büyük bir kısmı ülke nüfusunun en yoğun olduğu Pencap eyaletindedir. Pencap'ı, Sind, Kuzey Batı Sınır Eyaleti ve Belucistan eyaletleri izler.²

Pakistan'da geleneksel eğitime duyulan ilginin yıldan yıla artması ve medreselerin hızla çoğalması dikkatleri bu kurumlar üzerine çekmiştir. Pakistan medreselerinin iç ve dış siyasal aktörler tarafından finanse edilip yönetildiğine dair iddialar vardır. Tarihteki 'genel öğretim kurumu' olma özelliğini yitiren ve 'klasik din eğitimi kurumu'na dönüşen medreselerin mezhebe dayalı eğitim-öğretim yaptığı, öğrencilerini mezhepsel şiddete yönlendirdiği belirtilmektedir. Örneğin, 2004 yılında Pencap'ın Ahmedpur bölgesinde Ehl-i Hadis,³ Deobendi,⁴ Birelvi,⁵ ve Şii⁶ medreseler üzerinde yapılan bir araştırmaya dayanarak medreselerin %51'inde mezhep taassubu olduğu iddia edilmektedir.

---

² 2012 yılı itibariyle nüfusu 180 milyon olan Pakistan'da, nüfusun %64'ü kırsal kesimde yaşamaktadır. Ayrıca, dört eyaletten ve ilaveten dört küçük bölgeden oluşan Pakistan'da nüfusun %53'ü Pencap'ta, %22'si Sind'de, %20'si Kuzey Batı Sınır Eyaleti'nde, %5'i Belucistan'da ve %5'i Pakistan kontrolündeki diğer dört bölgede yaşamaktadır. Bkz. AEPAM, 2013, s. 1.

³ Ehl-i Hadis: Seyyid Nezir Hüseyin Dihlevi'nin (1805-1902) liderliğinde kurulan, selefliği canlandırma iddiasında olan, Vehhabilik özellikleri taşıyan bir cemaattir.

⁴ Deobendi: Geleneksel din eğitimini muhafaza etmek amacıyla 'Darü'l-Ulum-u Deobend' medresesi çevresinde oluşan ve Muhammed Kasım Nanotavi (1832-1880) önderliğinde gelişen bir cemaattir. Pakistan'ın en büyük dini cemaatidir.

⁵ Birelvi: Ahmed Rıza Han Birelvi'nin (1856-1921) liderliğinde 'Medrese-i Ehl-i Sünnet ve Cemâat' yada 'Dârülulûm-i Manzarü'l-İslâm' olarak bilinen eğitim kurumu çevresinde oluşan, Hindistan'ın Hinduizm de dâhil olmak üzere çeşitli inanışlardan gelen birçok özelliğini barındıran bir cemaattir.

⁶ Şii: İran etkisiyle bölgeye yayılan ve günümüzde Pakistan nüfusunun %15'ini oluşturan Şiiilerin Pakistan'daki en önemli ve etkin grupları Caferiler ve İsmaililerdir.

Deobendilerin %80'inin, Birelvilerin %25'inin, Ehl-i Hadis'in %14'ünün, Şiiilerin %70'inin mezhep ayrımını ve mezhebe dayalı şiddeti desteklediği iddia edilmektedir. (Ali, 2009, s. 53; Siddique, 2008, s. 2) Mezhep taassubu nedeniyle 1989-2005 yılları arasında meydana gelen 1.866 şiddet olayında 1.784 kişinin öldüğü, 4.279 kişinin yaralandığı vurgulanmaktadır. (Ali, 2009, s. 66)

Pakistan medreselerinin kurumsal yönetim sistemlerinin, öğretim programı anlayışlarının, öğretim içeriklerinin ve öğretim çıktılarının incelenmesini gerektiren bu konuyla ilgili olarak belirlediğimiz problem şudur:

Pakistan medreselerinin kurumsal yönetim ve eğitim-öğretim açısından mahiyeti nedir?

Konu incelenirken şu alt problemlere cevap aranmaya çalışılmıştır:

Medreselerin kurumsal yönetim sistemi nasıldır? Medreseleri kimler finanse etmekte ve yönlendirmektedir? Bu kurumlardaki eğitim-öğretimin niteliği nedir? Medrese öğretimi mezhepsel şiddeti desteklemekte midir?

Pakistan medreselerinin kurumsal yönetim ve eğitim-öğretim gerçeğini belirlenen problemler doğrultusunda literatür taraması yöntemiyle inceleyen bu çalışmada, konu, 'Kurumsal Yönetim ve Finansman Açısından Medreseler' ve 'Eğitim-Öğretim Açısından Medreseler', başlıkları altında ele alınacaktır.

I. Kurumsal Yönetim ve Finansman Açısından Medreseler

Pakistan'da medreseler Diyanet İşleri Bakanlığı'na (Ministry of Religious Affairs) bağlıdır. Medreselerin doğrudan yönetimi, bağlantılı oldukları ekol ve cemaat mensuplarınca oluşturulan merkezî kurullar tarafından gerçekleştirilmektedir. Diyanet İşleri Bakanlığı'na bağlı olarak görev yapan bu kurulların, medreselerdeki eğitim-öğretim standartlarını geliştirmek, öğretim programlarını hazırlamak ve öğrencilerin sınavlarını Eğitim Bakanlığı'nın yürüttüğü modern öğretim sistemindeki ilgili kurumlarla işbirliği içerisinde gerçekleştirerek diploma denkliği kazanmalarına yardımcı olmak gibi önemli işlevleri vardır. Pakistan'da bu şekilde faaliyet yürüten beş adet merkezî kurul mevcuttur. Bunlar, kuruluş tarihleri ve kuruluş yerleri dikkate alınarak şöyle sıralanabilir:

- Vifâku'l- Medâris es-Selefiyye (1955 - Faysalabad): Ehl-i Hadis medreselerinden sorumludur. 2012 yılı itibariyle Pakistan'da 3.699 adet kayıtlı medresesi vardır.
- Vifâku'l- Medâris el-Arabiyye (1959 - Multan): Deobendi medreselerinden sorumludur. Kurul, kayıtlı medrese sayısını resmi makamlara bildirmemiştir. Medrese sayısı en fazla olan grubun Deobendiler olduğu tahmin edilmektedir.
- Vifâku'l- Medâris eş-Şia (1959 - Lahor): Şii medreselerinden sorumludur. 2012 yılı itibariyle Pakistan'da 413 adet kayıtlı medresesi vardır.
- Tanzimü'l-Medâris (1960 - Lahor): Birelvî medreselerinden sorumludur. 2012 yılı itibariyle Pakistan'da 2.820 adet kayıtlı medresesi vardır.

- Râbitatü'l-Medâris el-İslâmiyye (1983 - Lahor): Cemaat-i İslâmî⁷ medreselerinden sorumludur. 2012 yılı itibariyle Pakistan'da 968 adet kayıtlı medresesi vardır. (AEPAM, 2013, s. 66)

Medreseler bu kurullar tarafından kontrol edilmekte, ders programlarına, kayıt ve sınav ücretlerine kurullar karar vermektedir. Sınav sorularını Urduca ve Arapça olarak medreselere göndermekte, sınavları yaparak sonuçları açıklamaktadır. Medrese mezunları bu kurullardan diploma denkliği olarak, Eğitim Bakanlığı'nın yaptığı yükseköğretime giriş sınavlarına modern öğretim kurumu mezunları ile eşdeğer şartlarda girmekte ve başarılı oldukları takdirde, yasal olarak, İslâm Araştırmaları ve Arap Dili ve Edebiyatı fakülte ve bölümleri başta olmak üzere yükseköğretimin pekçok dalında öğrenim görme hakkını kazanmaktadırlar. (Pakdemirli ve Ev, 2013b)

Pakistan medreseleri öğrencilere eğitim-öğretim, gıda, barınma, giysi, ilaç, kırtasiye malzemesi, kitap, yurt gibi tüm hizmetleri ücretsiz olarak sunmakta ve gerektiğinde ihtiyaç sahibi ailelere de el uzatmaktadırlar. (Nayyar, 1998, s. 233; Rahman ve Bukhari, 2006, s. 327; Sham, 2010, s. 97) Buna bağlı olarak, medreselerin finansal kaynakları hakkında ciddi iddialar ortaya atılmakta ve medreseler zan altında bırakılmaktadır. Medreselerin İslâmî partiler ya da dış güçler tarafından finanse edilip yönlendirildiği, öğrencilerin askeri ve siyasal arenaya çekildiği (Kronstadt, 2004, s. 2) şeklinde söylemler mevcuttur. Ayrıca medreselerin zekât ve sadaka yoluyla büyük gelirler elde ettiği de dillendirilmektedir.

S. H. Ali, Merkezi Zekât Kurulu'nun 2002 yılı raporuna dayanarak, bu kurulun ülkedeki 100 Zekât Komitesi'ne toplam medrese ödeneği olarak 150 milyon Rupî⁸ verdiğini, İslamabad Zekât Komitesi'nin 20 medreseye 2 milyon rupi ödeme yaptığını iddia etmektedir. Yine S. H. Ali'nin, ABD Güvenlik Politikaları Merkezi'nin ve CATO Enstitüsü'nün verilerine dayanarak yaptığı açıklamada, medreselerin %75'inin ülke dışı kişi ya da kurumlar tarafından finanse edildiği bildirilmektedir. Örneğin, Ehl-i Hadis medreselerinin Suudi Arabistan tarafından, Şii medreselerinin İran tarafından finanse edildiğine dair şüpheler söz konusudur. (Ali, 2009, s. 100) Deobendilerin Pakistan-Afganistan sınırındaki medreseleri için de benzer ithamlar ortaya atılmaktadır. (Bano, 2007, s. 50; Birışık, 2007, s. 72; Malik, 1989, s. 20)

Pakistan medreseleri üzerinde yapılan araştırmalar, ortaçağda vakıflar, zengin toprak sahipleri ve tüccarlar tarafından desteklenen medreselerin günümüzde ekseriyet itibariyle küçük bağışlarla varlığını sürdürdüğünü göstermektedir ki, bu bağışların miktarı kurumsal ihtiyacın çok altındadır. Bilgisayar donanımı sağlanması ve ders kitaplarının yenilenmesi gibi medreselerin modernizasyonuna yönelik bir miktar devlet desteği söz konusu

⁷ Cemaat-i İslâmî: 1941'de Ebu'l-A'la Mevdudi (1903-1979) önderliğinde oluşan modernist, reformist ve politik özellikleriyle ön plana çıkan bir cemaattir.

⁸ Temmuz 2014 itibariyle 1 TL. 47 Pakistan Rupisi'dir.

olsa da bu destek toplam medrese harcamalarının %5'ini geçmemektedir. 2001 yılı bütçesinden eğitime ayrılan miktar 72 milyon Rupî (%2.7) iken medreselere verilen miktar bunun 1.5 milyon Rupî kadardır. Devletin aynı yıl 26 milyon tutarındaki zekat fonundan medreselere ayırdığı miktar ise sadece 9 bin Rupî'dir. (Institute of Policy Studies, 2002, s. 5; Rahman, 2006a, s. 16) Bu miktara ihtiyaç sahibi medrese öğrencilerine verilen burslar da dâhildir. (Sham, 2010, s. 97) Bununla birlikte, Pakistan'da medreselerin büyük bir kısmı bağımsız yönetimlerine ve eğitim sistemlerine müdahale gerekçesi olması endişesiyle devlet desteğini kabul etme konusunda çekimser kalmaktadır. (Institute of Policy Studies, 2002, s. 33) Finansal açıdan bağımsız olmayı tercih eden bu medreseler için en büyük gelir kaynağı hayırseverlerin bağışlarıdır. Kendilerini sivil toplum kuruluşu olarak kabul eden bu medreseler sosyal servis sağlama ve ihtiyaç sahibi kimselere yardım ulaştırma konusunda resmi yetkililerden daha etkin ve başarılıdır. Hayırseverler de halka hizmet kurumları olarak gördükleri bu tür medreseleri bağışlarının en verimli kullanılacağı yer olarak kabul etmektedir. Medreseler ayrıca, ekonomik açıdan kendine yeten kurumlara dönüşme çabası içerisindedir ve bu nedenle büyük medreseler iş ve ticaret dünyasına girerek kendi gelirlerini sağlama yoluna gitmektedir. (Zaidi, 2013, s. 22) Buna bağlı olarak bazı medreseler yöneticiliği babadan oğula geçen bir aile şirketi gibi faaliyet göstermektedir. (Nayyar, 1998, s. 234)

Medrese kurulları medreselerin devletten destek almasını onaylamakta ancak medrese yöneticileri kurullarıyla bu konuda ayrı düşmektedir. Medreselerin büyük bir kısmı bu ödeneklerin ve İran, Suudi Arabistan gibi ülkelerden gelen bağışların siyasi kontrol amacıyla kullanıldığını öne sürmekte, kabul edilmesini siyasi kontrol altına girmek olarak telakki etmekte, alınmasını yasalara aykırı bulmakta ve kesin olarak reddetmektedir. Ancak bu bağışların el altından değil de büyükelçilikler aracılığıyla ve şeffaf olarak yapıldığı takdirde kabul edilebileceği görüşünde olanlar da bulunmaktadır.

Nitekim geçmişte medreselerin endişelerini haklı çıkaran birtakım olaylar yaşanmıştır. Ehl-i Hadis medreseleri Suudi Arabistan'dan, Şia medreseleri de İran'dan yıllarca yardım almış ve ideolojik açıdan bu ülkelerle işbirliği içerisinde hareket etmişlerdir. (Zaidi, 2013, s. 23) Özellikle Afgan-Sovyet savaşının yaşandığı 1979-1988 yılları arasında, Suudi Arabistan yönetimine bağlı Harameyn İslâm Vakfî'nin fonlarıyla kurulan 2500 medresede Selefi-Vahhabi ideolojisi çerçevesinde yetiştirilen toplam 250.000 kişi Afganistan'da mücahit olarak savaşmak üzere gönderilmiştir. El-Kaide lideri Üsâme bin Ladin'in de bu süreçte Rusya ile mücadele etmek üzere CIA ve Suudi istihbaratı işbirliği ile seçildiği, eğitildiği ve bölgeye gönderildiği de iddialar arasındadır. (Acar, 2011, s. 20; Gürbüz, 2008, s. 132) Geleneksel din öğretimi kurumlarının açılmasının desteklendiği bu ortamda Ehl-i Hadis medreseleri Suudi fonlarıyla sayıca çoğalıp güçlenirken Pakistan hükümeti

tarafından desteklenen Deobendi medreselerinin sayısı da 1779'dan 7 bin'e çıkmıştır. (Kozicki, 2002, s. 2; Rahman, 2006b, s. 78)

Sovyetlere karşı Afgan mücahitleri destekleme eğiliminde olan, ancak aynı döneme denk gelen İran devrimi nedeniyle kendisini ihtiyatlı hareket etmek zorunda hisseden ABD hükümeti de aynı amaçla kullanılmak üzere Pakistan'a 3.1 milyar dolar yardımda bulunmuştur. Bu yardımlarla Afgan sığınmacıların çocuklarını ve gençlerini eğitmek üzere Pakistan'ın sınır bölgelerinde kurulan ve desteklenen medreselerle Afgan-Sovyet savaşı arasında bir köprü kurulduğu, Afgan savaşına katılan mücahitlere 1500 dolar civarında aylık bağlandığı ve ailelerinin barınma, yiyecek, giyecek gibi ihtiyaçlarının temin edildiği, böylece medrese öğrencilerinin savaşa katılmaya teşvik edildiği iddia edilmektedir. Bununla yetinmeyen ABD hükümetinin dört yıl içinde 80.000 mücahidin Naugatuck-Connecticut ile Fort Bragg-North Carolina'daki askeri kamplarda ve Williamsburg-Virginia'daki CIA kampında eğitim almasını sağladığı vurgulanmaktadır. (Ahsan, 2005, s. 243; Burki, 2005, s. 22; Zia, 2003, s. 165)

Savaş sonrasında Ziya'ül Hak'ın şüpheli ölümü ve ABD'nin tersine dönen tutumu medrese mensupları üzerinde 'kullanılmış' ve 'ihanete uğramış' hissini uyandırmıştır. (Ali, 2009, s. 33) Pakistan Devlet Başkanı Pervez Müşerref Ocak 2008 tarihinde gerçekleşen Dünya Ekonomi Formu'nda yaptığı konuşmada, "Sovyetler Birliği'ne karşı cihadı başlattık, on yıl boyunca onbinlerce mücahit eğittik. Bunları Afganistan'a gönderdik. Orada çarpıştılar. İyi bir iş yapmıştık. Ama sonra ne oldu? Savaş sonunda herkes gemiyi terk etti. Pakistan kullanıldı ve kaderine terk edildi. Biz başta ABD olmak üzere, Birleşmiş Milletlerin ve Batı ülkelerinin 1979 yılında uygulamaya soktuğu bir planın kurbanlarıyız" diyerek medrese mensuplarının duygularına tercüman olmuştur. Medreseler bu süreçte ekonomik yönden desteklenerek kullanılmış, Afgan-Sovyet savaşı İslam dünyasının cihadı olarak sunulmuş ve mücahitler de dünyaya 'İslam savaşçıları' olarak tanıtılmıştır. Sovyetler Birliği'nin çekilmesinden sonra, savaş döneminin 'kutsal savaşçıları' ve 'iyi Müslümanları' ABD'nin kontrolünden çıkmış, 'yeni düşmanlar' ve 'kötü Müslümanlar' haline gelmişlerdir. (Şahin, 2008, s. 46) Sonraki yıllarda gelişen terör saldırılarından müslümanları sorumlu tutan ABD hükümeti ise, 'ihtiyaç duyduklarında müslümanlara yardım etmekten kaçınmadıkları, ancak buna rağmen müslümanların ihanetine uğradıkları' şeklinde bir açıklama yapmıştır. (Ali, 2009, s. 33) Pakistan medreselerinin onlarca yıldır içerisinde kaldığı tüm bu olaylar ve tartışmalar medrese mensuplarının dış kaynaklı finansal desteklere şüphe ile yaklaşmalarının haklı gerekçelerini gözler önüne sermekte ve halkın bağışlarıyla ayakta kalma mücadelesinin anlamını ortaya koymaktadır.

II. Eğitim-Öğretim Açısından Medreseler

Pakistan medreselerinin öğretim programı 250 yıl öncesine ait 'Ders-i Nizâmî' programındaki dersler ve kaynak metinler esas alınarak

yapılandırılmıştır. Bu yapılandırmanın temelinde, ‘herşeyin en iyisinin eski altın çağlarda yazıldığı, günümüzün modern çağına kalanın ise o günlerde yazılanları korumak olduğu’ anlayışı vardır. 16 ayrı derse ve bu derslerde okutulan 84 kitaba dayalı bir program olan Ders-i Nizâmî, kemikleşmiş ve monotonlaşmış bir öğretim sisteminin sembolü gibidir. Ders sayısında ve kaynak metinlerde önceki dönemlere nazaran kısmen değişiklik yapılmışsa da derslerde okutulan bazı metinler, kendilerini geleneksel İslâmî kültürü korumakla görevli kabul eden medreselerce İslâmî kimliğin bir parçası gibi görülerek hâlâ muhafaza edilmektedir. Medreselerde yüzlerce yıllık geleneksel metinlerin yanısıra bu metinlere yazılmış bir dizi şerh ve hâşiye de okutulmaktadır.⁹

Medreselerin yaygın öğretim dili Arapça, Farsça ve Urduca olmakla birlikte bu durum kuruma, bölgeye ve öğrenci kitlesine bağlı olarak değişmektedir. Örneğin Kuzey Batı Sınır Eyaleti’nde Peştü dili, Sind Eyaleti’nde Sindi dili kullanılmaktadır. Yabancı öğrenci kabul eden medreselerin öğretim dili İngilizce ve Arapça’dır. Tercih edilen öğretim dili ne olursa olsun, Arapça ve Farsça geleneksel din öğretimi kurumu olan medreselerde kullanılan ders materyallerinin orijinal dili olması nedeniyle hemen her medresenin ikinci ve üçüncü öğretim dili konumundadır. Buna rağmen öğrenciler klasik öğretim yöntemleri nedeniyle bu dilleri günlük yaşamda kullanacak biçimde öğrenemezler. (Pakdemirli ve Ev, 2013a)

Medreselerin, ilköğretim düzeyinden yükseköğretim düzeyine kadar tamamı 7 kademedен oluşan ve 17 yılı kapsayan eğitim-öğretim sürecinin ayrıntıları ve modern öğretim sistemindeki diploma denklik dereceleri tablo 1’de gösterildiği şekildedir.

Tablo 1: Pakistan’da Medrese Kademeleri ve Diploma Denklik Düzeyleri

Mezuniyet derecesi	Kademe adı	Sınıf	Süre	Denklik Düzeyi
İbtidâîye	Nâzire-i Kur’an	1.-5.	5 yıl	İlkokul
Mutavassıta	Hıfz-ı Kur’an	6.-8.	3 yıl	Ortaokul
Sâneviye Âmma	Kıraat	9.-10.	2 yıl	İlk seviye lise
Sâneviye Hâssa	Tehtânî	11.-12.	2 yıl	İkinci seviye lise
Âliye	Mevkuf Aleyh	13.-14.	2 yıl	Yüksekokul
Âlimiyye	Devre-i Hadis	15.-16.	2 yıl	Fakülte

⁹ Ders-i Nizâmî programı ve program çerçevesinde okutulan kitaplar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Nur Pakdemirli ve Abdulhamit Birişik (2013), “Hint Altkıtası Geleneksel Öğretim Kurumlarında Yürütülen Din Eğitiminin Gelişim Sürecine Tarihsel Bir Yaklaşım”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, ss. 87-115; M. Nur Pakdemirli ve Halit Ev (2013a), “Pakistan’da Geleneksel Eğitim Öğretim Kurumları: Medreseler”, *Kuruluşunun 100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu*, 24-25 Kasım 2013, İstanbul.

Tekmil	Alan araştırması	17.-	1+ yıl	Yükseklisans/Dokt ora
--------	------------------	------	--------	-----------------------

Her ne kadar yasal olarak diploma denklik düzenlemesi mevcutsa da, medreselerden alınan diplomaların modern öğretim kurumlarındaki kabul düzeyi farklı olmaktadır. Örneğin, yasal olarak ‘Âlimiyye’ diploması İslâm Araştırmaları ve Arap Dili ve Edebiyatı fakültelerinin lisans diplomalarına karşılık gelmektedir. Buna rağmen bazı üniversiteler bu diplomayı geçerli görmezken, bazıları dört, bazıları da iki yıllık yükseköğretim diploması olarak kabul etmektedir. Öte yandan Pencab Üniversitesi, yaptığı sınavlarda başarılı olan medrese mezunlarına, sınav puanları doğrultusunda, İslâm Araştırmaları ve Arap Dili ve Edebiyatı fakültelerinin lisans ya da yüksek lisans diplomalarına eşdeğer olacak şekilde diploma denkliği kazanma imkânı sunmaktadır. Bu imkândan yararlanan öğrenciler sorun yaşamaksızın modern yükseköğretim kurumları mezunları ile aynı hakları elde etmektedirler. (Pakdemirli ve Ev, 2013b)

Bağlı oldukları ekollerin ve kurulların kararları doğrultusunda birtakım farklı uygulamalar ve ilâveler olmakla birlikte, medreselerin öğretim kademelerinde okutulan dersler de tablo 2’de gösterilmiştir. (Fair, 2009, s. 103; Rahman ve Bukhari, 2006, s. 327)

Tablo 2: Medrese Kademelerinde Yer Alan Dersler

Dersler	Kademeler					
	İbtidâîye	Mutavassıta	S. Âmma	S. Hâssa	Âliye	Âlimiyye
Arapça	X	X	X	X		
Kur’an	X	X				
Tecvid	X	X				
İslâmiyat	X					
Farsça		X				
Akaid		X				
İbadât		X				
Muamelât		X				
Ahlâk		X				
Sarf Nahv				X	X	X
Kıraat			X	X		
Tefsir			X	X	X	X
Hadis			X	X	X	X
Fıkıh			X	X	X	X
Mantık			X	X	X	X
Usûlü Fıkıh				X	X	X

Kelâm					X	X
Felsefe					X	X
Münâzara					X	X
Edebiyat					X	X
Usûlü Tefsir						X
Usûlü Hadis						X
Astronomi						X
Aritmetik						X
Tıp						X
Tarih						X

Medreselerde uygulanan temel program aynı olsa da, yapılan öğretim birbirinden farklıdır. Bunun nedeni medreselerin program geliştirme anlayışlarının ‘mezheplere göre’ olmasıdır. Bu anlayışla hazırlanan öğretim programlarında medrese mensuplarının görüşlerine ağırlık verilmekte ve medrese ekolünün propagandası yapılmaktadır. Ayrıca, medrese ekolüne bağlı olarak derslerin öğretim programındaki ağırlıkları da değişmekte, bir kısım medreseler Kur’ân ve Kıraat öğretimine öncelik verirken, bir kısmı Hadis, bir kısmı Arap Dili ve Edebiyatı bir kısmı da Tasavvuf ağırlıklı program uygulamaktadır. Hanefî Fıkıhı, Hadis derslerinin ön planda olduğu Ehl-i hadis ekolü medreseleri hariç, bütün medreselerin en temel dersidir. İslâmî ilimlerin her dalında seviyeli bir eğitim-öğretim hizmeti sunan Deobendi medreselerinin mezunları üniversitelerin İslâm Araştırmaları ve Arap Dili ve Edebiyatı fakülte ve bölümlerinde öğretim elemanı olarak görev yapabilecek düzeydedir. Birelvî ekolü medreselerinin temel vurgusu tebliğ ve irşat üzerine olduğundan her bir öğrencinin haftada iki gününü tebliğe ayırması zorunludur. Arapça’nın yanısıra İngilizce’ye de önem veren Cemaati-i İslâmî medreselerinde İslâmî ilimlerle birlikte Ekonomi, Politika, Sosyoloji, Psikoloji, Coğrafya, Tarih, Bilgisayar gibi modern öğretim programlarındaki bazı derslere de yer verilmektedir. Şii medreselerinde de Ders-i Nizâmî’yi esas alan öğretim programları uygulanmakla birlikte, mezhebin görüşünü ve bakış açısını yansıtan Şia kaynakları kullanılmaktadır. Bu medreselerin programları çeşitli derecelerde modern dersler de içermektedir.

Yabancı dil öğretimi medreselerin bağlı olduğu ekollerin görüşlerine göre değişmektedir. Örneğin, Deobendi medreseleri İngilizce öğretmezken Cemaat-i İslâmî medreseleri eğitim-öğretimin son kademesine kadar İngilizce öğretimine devam etmektedir. Bu derslerde modern öğretim kurumlarında kullanılan ders kitaplarının yanısıra medrese kurulunun hazırladığı kitaplar da kullanılmaktadır. İngilizce öğretimi yapan bu tür medreseler ders kitapları yoluyla oluşabilecek kültür etkileşiminden kaçınmak amacıyla bağlı oldukları

kurulların hazırladığı ders kitaplarını kullanmayı özellikle tercih etmektedirler. Bu kitapların içeriğinde yer alan konular genellikle İslâmî ahlâk ve kişilik geliştirmeye dönük temalar içermektedir. Bunun yanı sıra, ders konularını ve ders materyallerinin seçimini öğretmene bırakan bazı medreseler de bulunmaktadır.

Medrese öğretim programlarında yer alan seküler derslerin müfredatlarındaki konuların kapsamı modern öğretim kurumlarındaki aynı derslerin müfredatlarındaki konuların kapsamından daha sınırlıdır. Buna rağmen eğitim-öğretim sırasında bu dersleri alan ve almayan medrese mezunlarının dünya görüşleri birbirinden farklılık arz etmektedir. Örneğin, Rahman'ın medreseler üzerine yaptığı bir araştırma İngilizce bilen ve seküler dersler almış olan medrese mezunlarının diğerlerine göre daha liberal ve hoşgörülü olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Medreselerde farklı din, mezhep ve cemaatlere eleştirileri içeren 'reddiye'ler de öğretim programının önemli bir parçası olarak derslerde okutulmaktadır. Talebeler hem bu metinler hem de medresenin bağlı olduğu ekolün görüşlerini yansıtan metinler ve telkinler vasıtasıyla mezhebe ve mezhebe göre eğitim-öğretim almaktadır. Bu konudaki en katı uygulamalar Ehl-i Hadis grubundadır. Şia ve Ahmediye¹⁰ ise Sünni grupların ortak tepkisini çeken anlayışlardır. Reddiyelere en çok konu olan diğer din ve anlayışlar Hıristiyanlık, Yahudilik, Ateizm, Ehl-i Hadis ekolü, Birelvî ekolü ve Mevdûdî'nin modernist İslâm anlayışıdır. Deobendi-Birelvî münazaralarını içeren 'Fütuhât-ı Numâniye'; Deobendi âlim Muhammed Kasım'ın 'Hâdiyâtü's-Şia'sı; Ahmed Gangohî'nin 'Hâdiyâtü's-Şia'sı; Abdurrahim Binuri'nin 'İbtâl-i Usûlü's-Şia'sı; Birelvîlerin 'Reşidiye'si; Birelvî lideri Ahmed Rıza Han'ın Deobend, Nedve, Aligarh, Ehl-i Hadis ve Şia ile ilgili olarak kaleme aldığı 'Fatavâ'sı; Mazhar Hüseyin'in 'Mevdûdî Mezheb'i kayda değer reddiyelerdendir.

Medreselerde ayrıca, batı felsefesinin de eleştirileri yapılmaktadır ve kütüphanelerinde bu konuda reddiyeler bulmak mümkündür. Özellikle Deobendi medreselerindeki reddiyeler kapitalizm, sosyalizm ve feodalizm üzerine hazırlanmıştır. Deobendiler bu reddiyeler aracılığıyla öğrencilerini batı sömürgeciliğine ve hâkimiyetine karşı bilinçlendirmeyi amaçlamaktadırlar. Cemaat-i İslâmî de batı anlayışına ve bu anlayışın İslâm toplumundaki olumsuz etkilerine yönelik reddiyeleri medreselerinde sıkça kullanarak öğrencilerini bu konuda dikkatli olmaları için uyarmaktadır.

Seküler derslere yer veren medreselerin son sınıflarında okutulan 'Karşılaştırmalı Dinler' dersinde kullanılan ders materyalleri de diğer din ve mezheplere karşı reddiye mahiyetinde hazırlanmıştır. Medreseler derslerde ve

---

¹⁰ Ahmediye (Kâdiyânîlik): Pencap bölgesindeki Kadıyan'da ortaya çıkarak kendisini avatar, mehdî, mesih, nebî olarak tanıtan Mirza Gulam Ahmed (1839-1908) tarafından oluşturulan ve Hint Altkıtasına yayılan batıl bir mezheptir.

kitap tavsiye listelerinde reddiyelere yer vermediklerini iddia etseler de medrese kütüphanelerinde ve kitapçılarda rahatlıkla bulunabilen bu kitaplar medrese öğrencilerinin kolaylıkla ulaşabileceği materyallerdir. (Pakdemirli ve Ev, 2013a)

Medreselerde yürütülen mezhebe dayalı eğitim bazı gençleri mezhepsel şiddete teşvik edebilmektedir. Aynı şekilde Batı karşıtı politik söylemler de bazı öğrencileri global cihat organizasyonlarına yönlendirebilmektedir. İslami grupların her birinin aynı zamanda siyasi parti kurmuş olması bu durumu desteklemektedir. Buna bağlı olarak bir kısım medrese mensupları siyasetle ilgilenmeyi dini bir sorumluluk olarak algılamakta ve bunu cihat olarak kabul etmektedir. (Zaidi, 2013, s. 15) Bu tutum kısmen de olsa medrese öğrencilerine yansımaktadır. Araştırmalara göre, medrese öğrencilerine yöneltilen ‘cihad’ın hangi yolla yürütülmesi gerektiği şeklindeki soruyu öğrencilerin %53’ü ‘dini eğitim ve uygulama’, %36’sı ‘siyaset’, %8’i ‘silahlı mücadele’ şeklinde cevaplamış, %3’ü çekimser kalmıştır. (Institute of Policy Studies, 2002, s. 53; Rahman, 2006a, s. 238; Zia, 2003, s. 165) Bu sonuç, öğrencilerin yaklaşık yarısının mezhebe dayalı öğretimin ve politik söylemlerin etkisi altında olduğunu göstermektedir. Pakistan medreselerinin meşrep ve mezhep taassubuna dayalı öğretimi ve farklı gruplarla iletişim kopukluğu olması öğrencilerin şiddete yönelmelerini kolaylaştıracak önemli bir sorundur.

Konuyla ilgili görüşleri alınan medrese otoriteleri ‘medreselerin mezhebe dayalı eğitim yapmasının doğru olmadığı, ancak tarihi kökleri olan bu eğitim sistemini değiştirmelerinin de mümkün olmadığı’ fikrini savunmakta ve prensiplerini ‘mezhepten çıkmamak ve diğerlerini rahatsız etmemek’ şeklinde özetlemektedir. ‘Medrese otoritelerinin büyük bir kısmının aynı fikirde olduğunu ve hiçkimsenin mezhepsel şiddet eylemlerini onaylamadığını’ ifade etmektedir. Otoriteler ayrıca, medreselerin ‘İttihad-ı Tanzim-i Medâris’ adlı üst kurulun çatısı altında uzlaşmalarını desteklemektedir. Modern dünya ile yarışabilmek için öğretim programlarının dini çoğulculuk anlayışıyla hazırlanmasını ve programa seküler dersler eklenmesini de prensipte kabul etmekle beraber, medrese öğretim programıyla ilgili eleştirilerin temel nedeninin medreseler aleyhine yürütülen kara propaganda olduğunu belirtmektedir. Medrese öğretim programının Kur’an ve sünnet doğrultusunda hazırlanmış olduğunu vurgulamakta ve bu konudaki dış müdahalelere direnç göstermektedir.

Kur’an ve sünnetin, öğretim programında yer alan ders materyallerinin ana kaynağı olmasına kimsenin itirazı yoktur, ancak bu kaynaklar farklı mezhepler tarafından farklı biçimlerde yorumlanabilmektedir ki, asıl sorun da budur. Özellikle cihat ile ilgili ayet ve hadislerin politik anlayışla ele alınması öğrencileri kutuplaştırarak militarist gruplara yaklaştırabilmektedir. (Zaidi, 2013, s. 13) ‘IQRA’ Uluslararası Eğitim Vakfı’nda eğitim danışmanı olarak görev yapan Prof. Dr. Khalid Mahmood Sheikh’e göre, ‘dini aşırılıkların temel nedeni Kur’an ayetlerinin, bulunduğu ve anlam bakımından bütünlük

oluşturduğu yerden koparılarak farklı yorumlanmasıdır. Örneğin, bu tür yanlış yorumlar nedeniyle ‘cihat’ kelimesine ‘kıtal’ kelimesinin ifade ettiği anlam yüklenilmektedir. Bu kelime hem bazı müslümanlar hem de gayri müslimler tarafından ‘savaş’ biçiminde algılanmaktadır. Oysa ‘cihat’ kelimesinin anlamı bundan çok daha geniştir. Cihat, mevcut şartlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda Allah’ın adını yüceltmeye yönelik olarak gerçekleştirilen her türlü çabayı ve faaliyeti kapsamaktadır.’ (Sheikh, 2010, s. 2)

Medrese kurulları cihat söylemlerinin hükümet karşıtı bir güç ortaya çıkaracağı ve ülkeyi iç savaşa sürükleyeceği endişesini taşımaktadır. Kurullar ayrıca bu tür söylemlerin savaş dönemlerinde medrese öğrencilerini kullanan hükümet güçlerinin, şimdi aynı öğrencileri sokağa dökerek safdışı etmek üzere hazırladığı bir oyun olabileceğini düşünmektedir. Kurul mensupları medrese öğrencilerinin militarist organizasyonlardan uzak durması ve eğitimle meşgul olması gerektiğini savunmakta, özellikle eğitim sürecinde öğrencilerin siyasetle meşgul olmasını onaylamadıklarını, mezun olduktan sonra diledikleri siyasi oluşuma dâhil olabileceklerini belirtmektedir. (Zaidi, 2013, s. 16)

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İran ve Suudi Arabistan gibi ülkelerden gelen ideolojik bağışlara ve yönlendirmelere, siyaset ve cihat söylemlerine, mezhebe göre hazırlanmış olan öğretim programlarına ve ders materyallerine bağlı olarak bir kısım Pakistan medreselerinde özellikle Sünni ve Şii ayrımı çok belirgindir. İki kesim arasında zaman zaman şiddete varan mücadeleler gerçekleşmektedir. Bu mücadeleler daha ziyade, Leşker-i Cengvî ve Leşker-i Tayyibe gibi silahlı örgütlerle irtibatlı olan radikal Sünni gruplara ait medreseler ile Sipah-i Muhammed, Sipah-i Abbas ve Tehrik-i Caferiyye gibi militarist organizasyonlarla işbirliği halindeki Şia medreseleri arasındadır. (Fair, 2012, s. 139; Zaidi, 2013, s. 15) Diğer medreselerde ülke için güvenlik sorunu oluşturacak herhangi bir durum kayda geçmemiştir. (Asal ve dğr., 2008, s. 973; Winthrop ve Graff, 2010, s. 18) Bu nedenle, her ne kadar medrese öğretim sisteminin eleştirilecek yanları olsa da, sınırlı sayıdaki radikal eğilimli medreselerden yola çıkarak bütün medreselerin öğrencilerini mezhepsel şiddete yönlendirdiği şeklinde genelleme yapılması ve bu köklü kurumların sorunlar nedeniyle tamamen sistem dışı bırakılmaya çalışılması doğru bir yaklaşım değildir.

Pakistan’da zaman zaman çeşitli hükümetler tarafından tüm medrese programlarının çoğulcu bir yaklaşımla modernize edilmesine ve programa seküler dersler eklenmesine yönelik reform çabaları olmuşsa da, bu çabalar genellikle sonuçsuz kalmıştır. Medrese kurullarına yapılan uyarılar kurullar tarafından samimi bulunmamış ve kapsamlı bir yaptırıma dönüşmemiş, medrese programlarında bu yolla yapılan önemli ve belirgin bir değişiklik olmamıştır. (Pakdemirli ve Ev, 2013a) Medrese kurulları hükümetten dayatma bir reform değil, diploma denkliği konusunda yaşanan sorunların giderilmesini, medrese

mezunlarının yükseköğretime kabulünün ve meslek edinmesinin kolaylaştırılmasını, bürokratik işlemlerin azaltılmasını istemektedir.

Konuyla ilgili olarak, Pakistan hükümeti ve İttihad-ı Tanzim-i Medâris üst kurulu arasında yönetim sistemine ve öğretim programına yönelik yeni reform çalışmaları devam etmektedir. Öncelikle hükümet ve medreseler arasında köprü vazifesi görecektir 'Medrese Öğretim Kurulu' oluşturulması düşünülmektedir. Bu kurulun medrese öğretim programları ve eğitim-öğretim uygulamaları konusunda çalışmalar yapması planlanmaktadır. Bununla birlikte, İttihad-ı Tanzim-i Medâris üst kurulunun medreseleri düzenleme çalışmalarını İçişleri Bakanlığı ile koordineli olarak yürütmesi konusu gündeme gelmiş, ancak kurul böyle bir çalışmanın 'Diyanet İşleri Bakanlığı'na bağlı olarak tesis edilmesini önermiştir. Hükümetin ısrarcı tavrı medrese reformu çalışmalarının daha karmaşık bir hal almasına neden olmuştur.

Pakistan hükümetlerinin öteden beri uzlaşmacı bir tutum sergilememesi medreselerin bu çalışmalara şüphe ile yaklaşmalarına neden olmaktadır. Medrese otoriteleri 'reformların ABD'den gelen baskılar üzerine yapılmak istendiğini, asıl amacın medreseleri kontrol etmek olduğunu' düşünmektedir. (Zaidi, 2013, s.20) Otoriteler medrese reformunun gerekliliğini kabul etmekte, ancak bunun için hükümetle arada irtibat sağlayacak bir kurul oluşturulmasını ve kendilerinin reformun her bir adımına dâhil edilmesini istemektedirler. Bu yapılırsa medrese programlarının modernize edilmesi konusunda konsensüs sağlanması mümkün olacaktır. Böylece, diploma denkliği konusunda modern sistemle yaşanan sorunlar ve medrese mezunlarının meslek edinme konusunda yaşadığı sıkıntılar giderilebilecek, medrese öğretim elemanları öğretim kalitesinin artırılması konusunda desteklenebilecektir. Dinsel ve mezhepsel hoşgörüyü yaymaya yönelik çalışmaların yapılması, terör ve şiddete karşı dini bilinçlenmenin yaygınlaştırılması, toplumsal barışı destekleyen ve yayan çalışmalar yapılması mümkün olabilecektir, medreselerin siyasetin dışında kalarak dini ilimlerle meşgul olması sağlanmış olacaktır. (Zaidi, 2013, s.29)

Yüzyıllar boyunca hem İslâmî ilimlerde hem de müspet ilimlerde çok önemli bilimadamları yetiştiren ve temel kaynak eserler üreten Pakistan medreselerinin çoğulculuk esaslı reform ve düzenlemeleri başarıyla gerçekleştirildiği takdirde tarihteki üretken konumlarına geri dönmeleri elbette mümkündür. Ancak unutulmamalıdır ki medreseler, bu tür girişimlerin, müslümanların beklentilerini anlamaktan uzak olan seküler kişi ve kurumlardan, özellikle de kendilerini yüzyıllarca baskılara maruz bırakan Batıdan gelmesine razı olmamaktadır. Medreselerin halk üzerindeki gücüne ve etkisine endişeyle yaklaşan bu kişi ya da kurumlar tarafından samimiyetsizce hazırlanan reformlar, toplumda çatışma ve güvensizlik ortamı oluşturmanın yanısıra medrese mensuplarının modernleşme konusuna kuşkuyla bakmasını neticelendirmektedir. Bu durum medreselerin eğitim kalitesinin düşmesine ve hükümet ile medreseler arasındaki güvensizliğin gün geçtikçe artmasına neden olmaktadır. Böyle bir kısır döngüye mahkûm olmak yerine medrese ulemasının

öğretim programlarını ve yöntemlerini geliştirme konusunda ikna edilmesi ve bu alanda aşama kaydedilmesi mümkündür.

KAYNAKLAR

AEPAM (2013), *Pakistan Education Statistics 20011-2012, Academy of Educational Planning and Management, Statistics Study No.252*, AEPAM Ministry of Education Publications, Islamabad.

ACAR, Yusuf (2011), “Üsâme bin Ladin”, *Aksiyon*, Sayı: 857, ss. 20-22.

AHSAN, Muhammad (2005), “Politicization of Bilateral Aid and Educational Development in Pakistan”, *Educational Studies*, Cilt: 31, Sayı: 3, ss. 235-250.

ALI, Saleem, H. (2009), *Islam and Education: Conflict and Conformity in Pakistan's Madrassahs*, Oxford University Press, Karachi.

ASAL, Victor, Christine Fair ve Stephen Shellman (2008), “Consenting to a Child's Decision to Join a Jihad: Insights from a Survey of Militant Families in Pakistan”, *Studies in Conflict & Terrorism*, Cilt: 31, Sayı: 11, ss. 973-994.

BANO, Masooda (2007), “Beyond Politics: The Reality of a Deobandi Madrasa in Pakistan”, *Journal of Islamic Studies*, Cilt: 18, Sayı: 1, ss. 43-68.

BİRİŞİK, Abdulhamit (2007), “Batı İçin Pakistan Medreselerinin İfade Ettiği Anlam Üzerine Yerinden Bir Bakış”, *DEM Dergi*, Yıl: 1, Sayı: 3, ss.72-82.

BURKI, Shahid Javed (2005), “Educating the Pakistani Masses”, *Education Reform in Pakistan*, (ed. Robert M. Hathaway), Woodrow Wilson International Center for Scholars Press, Washington DC.

FAIR, C. Christine (2009), *The Madrassah Challenge: Militancy and Religious Education in Pakistan*, Vanguard Books Press, Lahore.

FAIR, C. Christine (2012), “The Enduring Madrasa Myth”, *Current History: South Asia*, Cilt: 111, Sayı: 744, ss. 135-140.

GÜRBÜZ, Beyhan (2008), *Dini Motifli ve Uluslararası Bir Terör Örgütü Olarak El-Kaide*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

INSTITUTE OF POLICY STUDIES (2002), “Pakistan: Religious Education Institutions”, *Institute of Policy Studies Task Force Report*, Institute of Policy Studies Publications, Islamabad.

KOZICKI, Richard J. (2002), “The Changed World of South Asia: Afghanistan, Pakistan and India after September 11”, *Asia Pacific: Perspectives*, Cilt: 2, Sayı: 2, ss. 1-10

KRONSTADT, K. Alan (2004), “Education Reform in Pakistan”, *CRS Report for Congress, RS22009*.

MALIK, S. Jamal (1989), “Islamization in Pakistan 1977-1985 The Ulama and Their Places of Learning”, *Islamic Studies*, Cilt: 28, Sayı: 1, ss. 5-28.

NAYYAR, A. H., (1998), “Madrasah Education Frozen in Time”, *Education and the State: Fifty Years of Pakistan*, (ed. Pervez Hoodbhoy), Oxford University Press, Karachi, ss. 216-240.

PAKDEMİRLİ, M. Nur ve BİRİŞİK, Abdulhamit (2013), “Hint Altkıtası Geleneksel Öğretim Kurumlarında Yürütülen Din Eğitiminin Gelişim Sürecine Tarihsel Bir Yaklaşım”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, ss. 87-115.

PAKDEMİRLİ, M. Nur ve EV, Halit (2013a), “Pakistan’da Geleneksel Eğitim Öğretim Kurumları: Medreseler”, *Kuruluşunun 100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu, 24-25 Kasım 2013*, İstanbul.

PAKDEMİRLİ, M. Nur ve EV, Halit (2013b), “Din Eğitiminde Geleneksellik ve Modernizm Karmaşası: Pakistan Örneği”, *Uluslararası Küreselleşme Sürecinde Din Eğitimi Sempozyumu, 28-30 Kasım 2013*, Eskişehir.

RAHMAN, Khalid ve BUKHARİ, Syed Rashad (2006), “Pakistan: Religious Education and Institutions”, *The Muslim World*, Sayı: 96, ss. 323-339.

RAHMAN, Tariq (2006a), “Denizens of Alien Worlds: A survey of the Education System of Pakistan”, *Journal of Islamic Studies*, Cilt: 17, Sayı: 2, ss. 238-243.

RAHMAN, Tariq (2006b), *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*, Oxford University Press, Karachi.

SHAM, Shahzad Iqbal (2010), “Yoksulluğun Giderilmesi: Pakistan’da Örnek Vaka”, *Uluslararası Yoksullukla Mücadele Stratejileri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Cilt: 2, İstanbul, ss. 93-102.

SHEIKH, Khalid Mahmood (2010), “Teaching of Islam on Violence & War Revisited”, *Maarif-i Islami*, Cilt: 9, Sayı: 1, ss. 1-14.

SIDDIQUE, Qandeel (2008), “Weapons of Mass Instruction? A Preliminary Exploration of the Link Between Madrassas in Pakistan and Militancy”, *FFI-Report 2008/02326*, ss. 1-62.

ŞAHİN, Mehmet (2008), ABD’nin “Müslüman” Savaşçıları, *Akademik Orta Doğu*, Cilt: 3, Sayı: 1, ss. 43-52.

WINTHROP, Rebecca ve GRAFF, Corinne (2010), “Beyond Madrasas: Assessing the Links Between Education and Militancy in Pakistan”, *Center for Universal Education Working Paper 2*, ss. 1-62.

ZAIDI, Syed Manzar Abbas (2013), “Madrasa Education in Pakistan: Controversies, Challenges and Prospects”, *SISA Report No. 3.*, ss. 1-34.

ZIA, Rukhsana (2003), “Religion and Education in Pakistan: An Overview”, *Prospects*, Cilt: 33, Sayı: 2, ss. 165-178.